

De restauratie van de Nieuwe Toren

door Henk van der Werf

Op 10 december 2008 ontving wethouder Jan Wieten tijdens een feestelijke bijeenkomst in Slot Zeist de toezegging van de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten (RACM) dat een bedrag van 2,2 miljoen euro vanuit het ministerie van Onderwijs Cultuur en Wetenschap beschikbaar was voor de restauratie van de Nieuwe Toren. Deze subsidie werd mogelijk gemaakt door een extra bijdrage van 50.000.000 euro voor Rijksmonumenten, de zogenaamde CDA-gelden. Daarnaast kon de gemeente rekenen op een bijdrage van 450.000 euro van de provincie Overijssel. Hiermee kon de langverwachte restauratie van de Nieuwe Toren beginnen. De plannen voor die restauratie werden al in 2005 gemaakt. Tijdens het bouwkundige onderzoek door Monumentenadviesbureau Delfgou uit Scherpenzeel werd de toren in zijn geheel geïnspecteerd. Zij concludeerden dat de hele houten lantaarn, inclusief bekledingen, carillon, uurwerken, wijzerplaten en dergelijke vanaf ongeveer 33,5 meter boven het begane grond niveau tot aan het torenkruis gedemonteerd moest worden. De houtconstructie zou bijna in zijn geheel vervangen moeten worden. Subsidieaanvragen voor deze kostbare restauratie in 2006 en 2007 hadden echter geen effect, het Rijk had geen geld.

Een knagende kever

Begin 2007 constateerde bureau Delfgou dat de lantaarn van de Nieuwe Toren scheef wegdraaide van zijn stenen onderbouw. Hierdoor ontstond een kritieke situatie, waarbij de kans reëel was dat de lantaarn bij extreme weersinvloeden of verdere achteruitgang zou bezwijken. Dit leverde een direct gevaar op voor de omgeving van de toren, om nog maar niet te spreken van het verlies van de monumentale lantaarn en het carillon. Er was dus direct actie nodig en samen met de RACM werd afgesproken dat de gemeente de toren zo snel mogelijk zou stabiliseren met behoud van het recht op Rijkssubsidie. Voor de stabilisatie was het nodig om het carillon met de beroemde klokken van François Hemony uit de toren te verwijderen.

Houten verbinding met aantasting van de Bonte Knaagkever. Foto H. van der Werf, Gemeente Kampen.

ren. De grote klokken van de bekende middeleeuwse Kamper klokkengieter Geert van Wou werden op een stalen tafel gezet omdat deze vanwege hun omvang niet uit de toren konden worden gehesen. De toren werd voorlopig afgesloten voor publiek.

De oorzaak van al deze ellende was een piepklein beestje, de Bonte Knaagkever. Dit beestje heeft zijn tanden al in de eiken bouwconstructies van menig monument gezet. Ook in Kampen was het beestje actief in onder andere het Oude Raadhuis en in de kap van de Buitenkerk. Deze kever leeft voornamelijk in eikenhout, maar wordt ook wel op andere loofhoutsoorten aangetroffen. De larve is wit van kleur en kan maximaal 11 millimeter lang worden. In het begin van de lente boren de volwassen kevers zich een weg naar buiten. De beestjes boren zelfs door lood om een partner te zoeken en te paren. Soms vindt de paring in het hout plaats. Zo kan het voorkomen dat de balken van binnen zijn opgevreten, terwijl aan de buitenzijde soms maar enkele uitvlieggaten zijn te zien. Kortom: een gevaarlijk beestje in een eikenhouten kap en voor de Nieuwe Toren een regelrechte ramp. De eiken bovenbouw van de toren draagt namelijk een geweldig gewicht aan klokken, terwijl er geen mogelijkheid bestond om te bekijken in hoeverre de bal-

ken werkelijk aangetast waren en of deze het gewicht nog wel konden dragen. Tijdens de restauratie is gebleken dat vrijwel al het hout in de toren was aangetast. Hierdoor is het meeste eikenhout uit de Nieuwe Toren vervangen, waardoor hij zijn naam, meer dan gewenst, weer eer aandoet.

Restauratiegeschiedenis

De constructie van de Nieuwe Toren heeft de stad Kampen al wat vaker zorgen gebaard. De toren werd tussen 1648 en 1664 als klokkentoren gebouwd op de plaats van het kapeltorentje van het Heilige Geest Gasthuis. Een statussymbool voor een stad waarvan de welvaart al sterk op zijn retour was. De bakstenen onderbouw van de ongeveer zestig meter hoge toren kwam onder leiding van de Edammer molenmaker Dirk Jan tot stand. Om het metselwerk te laten besterven en omdat de stadskas inmiddels ook uitgeput was, werd dit bouwwerk tijdelijk afgedekt met een houten spits. De natuurstenen balustrade en de met lood beklede houten lantaarn werden tussen 1660 en 1663 ontworpen door de beroemde Amsterdamse architect Philips Vingboons (1607-1678). Hierbij gebruikte hij de lantaarnvorm van zijn niet uitgevoerde stadhuisontwerp voor Amsterdam. Langs de omloop van de toren werden op de balustrade de wapens van veertien burgemeesters en drie secretarissen aangebracht.¹

Al in 1701, kort na de bouw, kwamen de problemen. Gerrit Baver, meester timmerman van de stad Zwolle, kreeg van het gemeentebestuur de opdracht de balken van de toren te onderschragen.² En een jaar later besloot men om nog eens vier balken op de tweede verdieping aan te laten brengen.³ Niet lang daarna, in 1711, waren er ernstige problemen met het westelijk fundament. Adriaan de Jonge, architect te Amsterdam, werd ingeschakeld om 'de Nieuwe Toren voor verdere afwijking van zijn fundamenten' te behoeden.⁴ Dat hier voor een Amsterdammer werd ingeschakeld lag voor de hand. De houten paalfundering was voor Kampen nieuw, terwijl deze in Amsterdam algemeen werd toegepast. De werkzaamheden moeten ingrijpend zijn geweest, want er werd een aparte geldlening voor afgesloten. Mogelijk herinnert de gevelsteen met het jaartal 1714 in de Torenstraat nog aan deze herstelwerkzaamheden. In 1722 besluit het gemeentebestuur alweer om de Nieuwe Toren te herstellen. Het gaat deze keer om het metselwerk en de stenen goten⁵, maar een jaar later spreekt men ook weer over het herstellen door nieuwe balken: 'Dat de nieuwe Tooren met de vereyschte nieuwe balkens ende het gene daaraan verder dependeert worde versorgh't'.⁶ Uit de rekeningen van 1723 blijkt dat van april tot oktober wordt gemetseld aan de toren. Het lijkt

erop dat steeds twee opperlieden onder aan de toren bezig zijn. Het is niet duidelijk of dit voor het transport is of dat het hier om funderingsherstel gaat.⁷ Vanaf 1726 wordt weer gesproken over het versterken van de balken van de toren.⁸ Of hierop direct actie wordt ondernomen is niet bekend. De gemeentelijke rekeningen geven hierover geen duidelijkheid. In ieder geval is de toren nog steeds niet in een goede staat. De Schepenen en Raden van Kampen verzoeken de Burgemeesteren en Regeerders van de Stad Amsterdam om hun stadstimmerman, meester Dieden, een inspectie te laten uitvoeren.⁹ Deze inspectie heeft waarschijnlijk betrekking op de ongemakken boven in de kap en met het klokkenwerk. Het jaar daarop spreekt het gemeentebestuur namelijk het voornemen uit om hier wat tegen te doen.¹⁰ Het daaropvolgende jaar wordt dit voornemen herhaald: 'Dat nu eindelijke de nieuwe toorn voor alle gevaar van instorten wel werde voorsien. De gesworen gemeente recommendeerd op het ernstigste dat sulcs ten eersten werkstellig werde gemaakt.'¹¹

In 1740 besluit het gemeentebestuur om 'de toren beginnende over te hellen te doen visiteren door deskundigen en daarna zoomogelijk daartegen als tegen verder bederf te bewaren.'¹²

Het is niet duidelijk wat het oordeel van de deskundigen was en of eventueel actie is ondernomen om de toren te herstellen. Op 6 oktober 1785 wordt gerapporteerd dat 'de voorname kruisbalken boven in den Nieuwe Toorn, en waaraan de drie zwaarste klokken zijn hangende, zeer defect wierden bevonden, zo dat er de voorschreven klokken niet langer aan te vertrouwen waren.' Schepenen en Raden hadden besloten om de kruisbalken uit de toren te vervangen en de klokken niet aan ijzeren maar aan koperen stropen te hangen zoals dit enkele jaren geleden ook al bij de andere klokken was gebeurd.¹³ Deze geavanceerde restauratie onder directie van der stadsarchitect Jan ten Holt (1731-1814) moet, gezien de zwaarte van het hout en de hoogte waarop deze constructie zich bevindt, een waar huzarenstukje zijn geweest. De drie klokken die aan de kruisbalken hingen werden hiervoor tijdelijk opgevangen door een ondersteuningsconstructie van hout, zodat de helm van de toren niet verwijderd hoefde te worden.

In de 19de eeuw werd regelmatig onderhoud aan de toren gepleegd. Maar pas in 1870 vindt er een grootscheepse restauratie van het metselwerk en de steenhouwerswerken aan de westzijde van de toren plaats. Daarnaast wordt het dakje boven de trapopgang naast de toren hersteld.¹⁴

Naast ingrijpend onderhoud werd de toren in de jaren vijftig en de jaren tachtig van de 20ste eeuw ook ingrijpend gerestaureerd. Tijdens die laatste

Demontage van de lantaarn. Foto H. van der Werf, Gemeente Kampen.

restauratie kwam de aantasting van de Bonte Knaagkever al aan het licht. In die tijd was het gebruikelijk om de balken met gif te injecteren om dit beestje te weren. De aangetaste balkkoppes werden met een kunstharsmortel aangegoten. Al deze maatregelen mochten niet baten: het beestje bleef gewoon actief en vrat rustig langs het kunststof verder.

Restauratie 2009-2011

Op 7 juli 2009 gaven de wethouders Jan Wieten en Cor Adema het officiële startsein voor de restauratie van de Nieuwe Toren door het kruis van de toren af te hijsen onder de feestelijke tonen van een verrijdbaar carillon. Voor de toren is inmiddels een verhoogde bouwplaats gemaakt, zodat het winkelend publiek geen hinder van de restauratie zal hebben. De restauratie kan beginnen met de voorzichtige demontage van de houten onderdelen uit de lantaarn. Naarmate de demontage van de met lood omklede houtconstructies vordert wordt steeds duidelijker dat de restauratie van de toren geen overbodige luxe is. De verbindingen tussen de balken zijn op veel plaatsen compleet weggevreten terwijl de aantasting van het hout tot in het midden van de balken zichtbaar is.

Woud van houtconstructies. Foto H. van der Werf, Gemeente Kampen.

De onderdelen worden door Hanzebouw bv opgemeten en voor zover ze kunnen worden hergebruikt naar de werkplaats van Hanzebouw in Zwolle getransporteerd. Hier ligt al een hele voorraad prima gedroogd Frans eiken, dat vanwege zijn kwaliteit vooral voor het vervaardigen van wijnvaten wordt gebruikt. Ondertussen voert Bureau voor Bouwhistorie en Architectuurgeschiedenis een bouwhistorisch onderzoek uit naar de oude bouwconstructies.

De demontage van de lantaarn tot aan de omloop is in december 2009 gereed. Nu wordt de provisorische steiger aan de voorzijde van de toren afgebroken om plaats te maken voor een steiger die de hele toren omhult. De opbouw kan weer beginnen. Het eerste halfjaar gebeurt dat nog binnen, vanwege het winterweer, maar ook om een stevige basis voor de lantaarn te realiseren. In juni 2010 wordt de vloer op het niveau van de stenen omloop weer aangebracht, zodat een aanvang met de lantaarn kan worden gemaakt. Aan het eind van deze maand hijst de aannemer de bronzen speeltrommel in de toren. Direct daarna plaatst men de eerste stijlen van de lantaarn om deze trommel. Het gaat hier om reusachtige stukken hout die eerst met de kraan en van daaruit, via takels aan een stalen hulplconstructie, op de

plaats worden gezet. Hierna volgt het puzzelwerk om de liggers en de diagonale schoren tussen deze stijlen te plaatsen, waardoor er een woud van houtconstructies ontstaat.

Op 2 november is er weer een hijsdag, waarbij de grootste klokken in de nog niet geheel voltooide lantaarn worden gehesen. Dit is nodig omdat de klokken niet door de openingen van de lantaarn kunnen. Onder deze klokken is een nieuwe Es-klok, die door Koninklijke Eijsbouts in Asten is gegoten. De klokken worden voorlopig op een stalen ondersteuningsconstructie geplaatst, omdat de kruisbalken waaraan ze komen te hangen nog niet zijn aangebracht. Bij de ophanging van de klokken is gekozen voor de situatie van 1662, waarbij de grote klokken bovenin en de kleinere klokjes onderin de lantaarn zijn gehangen. Dit oogt wat eigenaardig, maar het komt de klank ten goede en verbetert het gehoor van de melodie.

Na het plaatsen van de klokken kan de aannemer de geprofileerde helm van de toren weer opbouwen en de houtconstructies met lood bekleden. Ondertussen is de aannemer bezig met het herstel van het metsel- en voegwerk. Op 16 mei 2011 wordt het kruis door wethouder Janita Tabak weer op de helm van de toren gehesen, waarna wethouder Pieter Treep, geholpen door de jeugdige winnaar van de Nieuwe Toren kleurwedstrijd, het kruis op de met lood beklede koningsstijl plaatst.

Het is een goed gebruik om in de gouden bol van de toren een dichtgesoldeerde koperen koker te hangen met boodschappen van de restaurateurs die aan de toren hebben gewerkt. Bij het openen van de koker in juli 2009 vonden we wat muntgeld uit het gulden tijdperk en beschrijvingen van de restauraties uit 1963 en 1992. Bij de herplaatsing van de bol werd de inhoud aangevuld met een pagina uit *de Stentor*, een ode aan de Kamper vrijwilligers, een USB stick met het bouw dossier en wat euromunten. Het is de vraag of men de laatste items bij de volgende restauratie nog herkent.

Na het plaatsen van de loodbekleding kan de afwerking van de toren beginnen. Met advies van kleurhistoricus Bert Jonker werden de kleuren weer op het lood van de toren aangebracht. De hoekblokken kregen hun typische zandsteenkleur terug en de wapenschildjes van de omloop werden weer in de heraldische kleuren geschilderd, voor zover die bekend waren.

Het carillon hangt weer in de lantaarn, maar nu moet men het web van stalen draden aanbrengen dat de klepels en hamers met de speeltrommel en de speeltafel verbindt.

Aan het einde van de restauratie volgt er nog een dissonant. Op een avond spuiten enkele onverlaten een brandblusser leeg in de ruimte waar de

De demontage van de lantaarn tot aan de omloop is in december 2009 gereed.
Foto H. van der Werf, Gemeente Kampen.

speeltrommel staat. Het agressieve poeder tast de zorgvuldig gepoetste bronzen speeltrommel aan. Het kost vervolgens weken om dit met een tandenborstel uit de gaatjes van de trommel te verwijderen.

Toch is het op 20 oktober feest, de steigers zijn weg en de toren is weer in volle glorie te bewonderen. Beiaardier Frans Haagen luidde het carillon tijdens de openingsceremonie feestelijk in, waarna Pieter Treep na een druk op de knop een feestelijke confetti door de lucht liet knallen.

Tot slot

Vanuit het oogpunt van monumentenzorg is dit een uitzonderlijke restauratie geweest. Bij restauratie is het uitgangspunt het behoud van zoveel mogelijk oorspronkelijk materiaal. De restauratie van de Nieuwe Toren is voor wat betreft de houtconstructie eigenlijk meer een reconstructie geworden, omdat zoveel oorspronkelijk materiaal om veiligheidsredenen is vervangen. Dit is erg jammer, omdat de houtconstructies van de toren veel historische telmerken, handelsmerken en graffiti hadden. Veel van deze merken zaten op onbereikbare plaatsen in de toren en waren voor de gewone bezoeker niet te zien. Tijdens het bouwhistorisch onderzoek zijn deze merken stuk voor stuk gedocumenteerd. De nieuwe balken hebben telmerken gekregen die overeenkomen met die van de vervangen balken. Daarnaast kregen ze een merk van Hanzebouw. Gelukkig zijn op goed bereikbare plaatsen nog veel oorspronkelijke merken aanwezig.

De restauratie heeft de gemeente ongeveer 1,4 miljoen euro gekost en heeft bijna vier jaar geduurd, maar de houtconstructie van de toren kan de eeuwen nu weer trotseren. En wij kunnen genieten van de aanblik van de toren en zijn carillon, dat nu zijn klanken weer vrolijk over de stad strooit.

Noten

1. D. van der Vlis en E.G. van Vliet, 'De Nieuwe Toren', *Archief gemeente Kampen, Jaarverslag over 1977*, 7-22.
2. Oud Archief (OA) nummer 34, Resolutie 19 April 1701.
3. OA 64, Index op het *Liber Memorandum* en de registers van resoluties en apostillen, Resolutie 21 februari 1702.
4. OA 64, Resolutie 13 augustus 1711.
5. OA 48, Register van resoluties van Schepenen en Raden met de Gezworen Gemeente 1722 art. 34.
6. OA 64, Resolutie 20 februari 1723.

7. OA 685, Bijlagen.
8. OA 64, Resolutie 21 februari 1726; OA 48, 21 februari 1726 art. 10.
9. OA 37 fo. 185v inspectie van Dieden 1732.
10. OA 64, Resolutie 21 februari 1733; OA 48 Register van resoluties van Schepenen en Raden met de Gezworen Gemeente.
11. OA 64, Resolutie 20 februari 1734; OA 48 Register van resoluties van Schepenen en Raden met de Gezworen Gemeente 20 februari 1734, art. 6.
12. OA 64, Resolutie 21 februari 1740; OA 53 Resolutie Gezworen Gemeente, 20 februari 1740, art. 6.
13. OA 42, 6 oktober 1785.
14. NA 2743 bestekken rep. no. 165 1871, bestek 25 maart 1871.